

Мұхтар Мағауин

КӨШІ-ҚОН ШЫРҒАЛАНЫ

Алаш азаматтары қайда жүрсе де туған халқының мерейі жолындағана қызмет жасамақ. Шын қазақ қайда тұрса да қазақ. Әйткенмен, бір шаңырақ астында болғанға не жетсін. Тағдыр талғауымен үштен бір бөлігі өзінің ұлттық мемлекетінің сыртында қалған менің ұлы халқымның дәл бүгінгі көнілі күпті...

Монғол республикасынан бастау алған ұлы көш қазақ халқының қайтадан және біржола тұтасуына жол ашатын ұлы шеруге ұласуға тиіс еді. Сонау, алыс шеттегі Монғолия қазақтары түп көтеріліп жатқанда жақын төңірек – Ресейдің шекаралық облыстары мен Түркменстан, Қарақалпақстан қазақтары өз ұлысына жаппай оралуға біржола шешінегі күмәнсіз; Өзбекстанда ата мекенде отырган қауым сыйрыла сөгілуі, акыр түбінде көш дабылы Шығыс Түркістанға аудиесу – болашак күндер еншісі болатын. Сыртта жатқан үш миллион қазақ үш-төрт жылда, тіпті, бес-он жылда түгелімен Қазақстанда тоғыспас, бірақ ғасырдың аяғына дейін сол жүрттың үштен бір бөлігі, кем дегенде, бірер миллион қазақ өзінің ұлттық мемлекетіне қайта оралуы әбден мүмкін ғой. Шынында да дүние онға бұрылып келе жатты.

Монғол қазақтары түп көтеріле көшіп жатыр деген хабар – Ресейдегі қазақтарға айрықша әсер етті. Алтайдағы, Қазақ шекарасы мен Монғол шекарасы аралығындағы Қосағаш ауданында жиын отырган, ұзын саны он мыңдан астам қазақ жағдай туса, бір-ақ күнде қопарыла көшуге әзір түрді. Заманың өзгергенін, таяқ тастам жерде ұлттық мемлекеті барын айқын сезінген Қосағаш қазақтары өздерінің үстінен арлы-берлі өткен машиналар керуенін қуанышты көз жасымен, үміт-тілекпен шығарып салады екен. Монғолдағы қазақтарды көшіргендерің жөн, бірақ дәл іргедегі бізді қайтесіндер дейді екен. Көштің екінші жылы: “Біздің мұлде керегіміз болмағаны ма!” – деп реніш білдіре бастапты. Эрине, әрекетсіз жатпаган. Ресей шегінде қалған Алтай қазақтарының арнайы өкілдері Алматыға да келді, Талдықорған, Шығыс Қазақстан облыстық әкімшіліктерінде болды, жер шалып, біраз аудандарды арапады. Эрине, ешкім теріс қабак білдірген жоқ, бірақ, айналайын ағайын, орыс та, орман да жайлап жатқан, жат жүртқа жем болған ата қонысына келе ғой деп құшақ жайған да ешкім болмады. Ешкім деп отырганымыз – қарапайым қазақ емес, іс басындағы әкімшілік өкілдері; дәл осы ретте олар шынында да өздерінің ешкім емес екенін көрсетті. Ресейлік Алтай қазақтарының тұрмыс-жағдайы біршама тәуір, бұл жақтың тілін, яғни орыс тілін де жақсы біледі, күні кешеге дейін совет адамы деп есептелген, мұндағы советтік қазақтардан ешқандай айырмасы жоқ, жұмыс, іс бабына да осындағы жүртпен бірдей, қайта, таза орыс ортасында өскендіктен, қожайын халықпен қалай сөйлесудің жайын бізден гөрі жетігірек біледі. Мұнда ешкім құмар болып отырмаса да, Жетісу мен Шығыс тарапқа Қосағаштан біраз шаңырақ көшіп келген екен, бірақ қолдау емес, көмек-

жәрдем емес, оң қабақ танымаған соң көпшілігі кері қайтыпты, ал ол жақтағы, еліме, жұртysma барам деп қопандап отырған халықтың көнілі су сепкендей басылыпты. Бұл – ресейлік Алтай ғана емес, Ресей біржола кесіп алған қазақтың басқа да байырғы жерлері – Омбы, Орынбор, Астрахань қазақтарына, Ресейдің біздің қазіргі шекараға жапсарлас барлық аймағына қатысты сөз. Әрине, жекелеген шаңырақтардың, жекелеген адамдардың жаңа көтерілген ұлттық мемлекетке қоныс аударуы тоқталған жоқ және ешқашан тоқталмайды. Алайда, Қазақстан өкіметі тарабынан қабылданған арнайы шешім болмаған себепті, олардың бәрі де Ескі Еуропадан алыстағы Америкаға алғаш қоныс аударған келімсектердің күнін кешуде. Кейбірі ағайын-туысты жағалап келеді, кейбірі азды-көпті қаражатына сеніп келеді; “Жалғыз торғай келгенімен жаз шықпайды” депті біздің арғы бабаларымыз көк түріктер. Осыдан жиырма-жиырма бес жыл бұрын біліміне сенген жас балалар Алматыға келіп оқуға түсіп, мамандық алған соң өз елінің бір тарабына орналасып, ата-анасын көшіріп алушы еді, қазір ол да жоқ. Енді міне, тәуелсіздік алдық деп отырған заманда Ресей шегінде қалған жеті жұз мың қазақ өзінің тарихи отанына жол аша алмай отыр.

Арал теңізінің суалуына байланысты Қарақалпақ республикасында төтенше жағдай қалыптасқаны белгілі. Осыдан екі-ақ жұз жыл бұрын қазақтың бір тайпасы болып есептелген, Ресей отаршылдары дербес ұлт деп жариялаған қарақалпақ жұртysna жанымыз ашымай-ақ қойсын. Бірақ сол республика халқының үштен бірін құрайтын, қараң қалған, тұз бораған Аралдың табанында отырған, күн озған сайын ауру мендеп, жас баласын айықпас дерт шала бастаған үш жұз елу мың қазақты қайтеміз? Өркениетті елдер, өзін-өзі билеген халықтар дүниенің қай тарабында болмасын қын халге түсken, апатқа ұшыраған отандастарын далада қалдыrmайды, мыңыңыз не, жұзіңіз не, жалғыз кісісі жапа шексе, мемлекет атынан сөйлеп, бұл жолға барын салады. Міне, көз алдымызда Қарақалпақтағы отыз бес түмен қазақ құрдымға кетіп барады, тұтас бір ұлыс; дүниеде өз алдына тіршілік жасап жатқан талай халық осы, Қарақалпақтағы қазақтан аз; мәселе бұл жұрттың аз-көптігінде емес, біздің бойкуйез босаңдығымызда. Ойбой, Аралдың бір шеті бізде жатыр, Сырдың төменгі сағасындағы жұртты жарылқап алсақ жетеді деген – есі тұзу адамның сөзі емес. Мұндағы жұрт өз республикасында, ағайын-туыс ортасында отыр, көрші ауданға, тіпті, қыыр облысқа қоныс аударам десе мүмкіндігі бар. Қарақалпақстанның жайы басқа. Үй керек, жұмыс керек. Бәрі табылғаның өзінде жаңа ортаға орнығу, жаңа қонысқа көндігу оңай емес. Біздің Қарақалпақтағы бауырларымыз Арал апатын айқын сезініп отыр, тұп көтеріле көшуге әзір, көшіп те жатыр. Бірақ қалай екені аллаға аян. Қалтасына барын салып келеді, босаға жағалап жүреді, тым құрыса совхоз директоры дәрежесіндегі жергілікті басшының тілін тапса, баспана сатып алады, содан соң ол жақтағы үй-жайын иен-тегін тастап, бар малын арзанға өткізіп, қызыл қарын жас баласымен ата жұртysna жетеді. Жұмыс жоқ, болса табыс аз, бірақ “Е, құдая, тәуба, өз еліме келдім ғой” деп бейнет астында тіршілік кешіп жатады. Бұл – еті тірі, қуаты бар,

қаражаты мол ағайынның жеткен бақыты. Әлбетте, Аралдың мойнағы сияқты тозған жерде, бар байлығынан айрылып, берекесі кеткен елде жасаған казактың қай бір шекесі шылқып жүрді дейсіз. Мал жоқ, ақша аз, Қазақстанға барып үй сатып алу қайда, тұрған жерінің өзінде тамағын әрең асырап отыр. Егер көші-қон жағдайы ескерілген мемлекеттік заң болса, бәрі де оқымен шешілер еді; ата жұрты жатырқамай қабыл алса, үйін де өзі салып алады, тіршілігін де жасайды, бауырлас қауымға пейіл білдірген мемлекет те қыруар пайда табады. Бірақ біздің тәуелсіз аталатын мемлекетімізде Қарақалпақтағы түгілі, Қазақстандағы қазактың жайын ойлап отырған өкімет көрмедік. Қайта бұрын Қазақ ССР-ы деп аталатын ұлттық республиканың көлеңкесі бар еді, ойбай, лениндік ұлт саясаты бұрмаланып жатыр деп, арызқойлар Мәскеуге шабатын еді. Енді Ресейге жағудан басқа ештеңе ойламайтын, Қазақстандағы қазақ емес жұрттың көңілін табудан бөтен мұраты жоқ, бұл жолда қазақ халқының мың жылдық мұддесін аяқ асты етіп, Қазақ елін мұлде құрдымға жіберетін жаңа бір Одақ, қайдағы бір конфедерация туралы сөз көтеріп отырған басшыларымыздың үстінен шағым айту үшін көктегі алла тағаланың өзінің дәрдійіне қалай жетерсіз. Ел иесіз, жер жетім. Әйтпесе, бүгінгі қазақ өз жұрттында отырып, осыншама кіріптар болар ма еді!

Кіріптарлық емей немене, Октябрь төңкерісінен бергі жерде ата жұрттында табан аудармай отырған қазактың өзі осындағы орыстан төмен дәрежеде ғұмыр кешті; қазіргі құннің өзінде, империяның иесі болған орысының не, әр кезде әр түрлі жағдайда ауып келген неміс пен жойыттана, кәріс пен ұйғырдан да хақысы кем, Қазақстан республикасындағы, өзінің өмірлік мұддесін айта алмайтын, өз тілінде сөйлей алмайтын, елін де, жерін де басқаның теліміне беріп отырған ең сорлы, ең езілген ұлт – қазақ екендігі әмбеге аян. Қазақстандағы тұрғылықты қазақтардың өзі республикадағы құқығы кем, екінші сортты, кемшін халық дәрежесінде, көзге тұрткі болып отырғанда, сырттан көшіп келген қазақтардың тек біздің жұрт қана көтеріп алуы мүмкін, адам төзгісіз ауыр рухани және тұрмыс тапшылығын бастан өткеріп жатуы таң емес. Бұл тарапта бұрын жауырды жаба тоқыдық, не баспасөз бетінде, не басқадай ақпарат құралдарында көленкелі жағдаяттарды көп жарияламауға тырыстық, шындықты жасырғаннан емес, ата жұртқа бет алмақ ағайын алдын-ала үрікпесін дедік, сөз ұстаган азаматтар әліптің артын бақты, жекелеген, жасыру мүмкін болмаған келенсіз істерді кездейсоқ жағдаят, ауылдағы ақылсыз әкімнің білмestігі, уақытша қателік ретінде көрсетті. Енді бір жағы моңғол мен қытай, бір жағы алман мен түрікке белгілі ахуалды жасыратын ештеңе жоқ. Бәрі де біліп отыр. Сол ұлы көштің әуелгі жылында-ақ алдын алатын, жұрт болып айыптап, әкімшілік тұрғыдан катал шара колданарлық ұят істер орын алып еді. Семейдің Абыралы ауданына барған 220 шаңырақ жергілікті әкім тарапынан ешқандай опа таппады, керісінше, қудалауға ұшырады, ар-намысына сызат түсті. Жасыратын не бар, атом зардабынан есі кеткен, алғашқы жарылыштар кезінде таратылған ауданын қайта құрап, жұқарып отырған қарапайым жұрттың да бауырмалдығы шамалы болып шықты. Ақыры, әуелде

Абыралыға ат басын тіреген монғолдық қазақтар тоз-тоз болып, жан-жаққа тарап кетті. Олар кеткеннен соңғы жерде Абыралы халқының жері кеңіген жоқ, тұрмыстары тәуірленген жоқ, сол кездегі аудан әкімі мен совхоз директорлары да сол орнында отырған көрінеді. Отken жылы ғана осы Семейдің Көкпекті ауданында болған жағдай бұдан да сорақы. Аудан белсенділері алғашқы күннен-ақ Монғолиядан келген қазақтарға қарсылығын жасыра алмады. Қой қорадан да жаман, тірі жан иесі тұра алмайтын ескі үйлерге қамады, жұмыс бермеді, ар-намысына тиіп корлады, орыс көрсе болды қалай жағынудың жөнін таптайтын совхоз директорлары мен аудан әкімі өмірдегі бар өшін алыстан арып-аршып жеткен қазақтардан қайырды. Көкпектідегі жағдай туралы орталық акпарат құралдарында да айтылды, бірақ одан ештеңе өзгерген жоқ, республика әкіметі қайда, облыс әкімшілігі тарапынан тым құрыса ескерту болмаған себепті, аудан басшылары әуелгі мұраттарына жетті, қорлыққа шыдамаған бірнеше шаңырақ Монғолияға қайта көшіп кетіпті. Оның есесіне қазір Көкпектіге Орта Азиядан, ТМД мемлекеттерінен кеткен орыстар еркін көшіп келіп, жайлы орналасып жатқан көрінеді.

Әр түрлі себеппен ата қоныстан жеріп, кешегі кеткен жұртына кері қайту әзірше етек ала қойған жоқ; қазір Баян-Өлгейде Қазақстаннан қайта оралған отыз үй бар көрінеді. Бір қарын майды шірітетін бір құмалақ емес, отыз құмалақ деп те айтпаймыз. Бұл кісілерде ешқандай кінә жоқ. Бар кінә – ата жұрттағы арсыз басшыларда. Арсыз демей қайтесіз. “Сені мен шақырғам жоқ! Сенің маған керегің жоқ. Кет! Қайда барсаң онда бар! Қолыңнан келсе, шауып ал!” – жергілікті жердегі кейбір басшылардың аузынан шығатын ең сыпайы сөздер осындай. Басқа ұлт өкілі емес, қазақ. Қазақты жек көргеннен айтпайды, қазақтан қорықпағаннан айтады. Өйткені, мана да ескерттік, Қазақстан республикасындағы ең қорғансыз халық қазақ. Қазаққа қысас жасадың деп сөгіс естіген басшыны қөргеміз жоқ. Ал енді осы батырыңыз орыспен, ұйғырмен, кәріспен сөйлесіп көрсінші, табанын жалауға әзір. Өйткені, аз-маз даусын көтерсе, қайдан барып шығатынын жақсы біледі. Совет заманында қалыптасқан тәртіп бойынша, қазаққа қысас жасау – интернационализм, яғни адамгершілік, ал қазаққа жәрдем жасау – национализм, яғни хайуандық болып табылады. Совет заманында билікке жеткен, әлі де ел үстінде отырған басшылардың арасында националист жоқ, бәрі де интернационалист.

“Ауруын жасырған өледі” деген аталарымыз. Біз, қазақ зиялыштары, күні бүгінге дейін ауруымызды жасырып келдік. Басқа болмаса да ауызға еркіндік тигеннен соңғы жерде де қауымның бойындағы, мемлекеттік құрылымдағы, ел басшыларының мінезіндегі көптеген теріс пен қысты бүркемелеуді әдетке айналдырдық. Тәуелсіз мемлекет жаңа қалыптасып келе жатыр дедік, ел ұстаған азаматтарымыздың жүгі ауыр дедік, саясат шығар, өйтпесе болмас дедік. Бірақ Совет әкіметі жылдарында, коммунист басшылардың бойында қалыптасқан, енді айтпауға болмайтын бір үлкен кесел бар еді, ол – қазақтан көтерілген басшының қазақпен санаспауы деген ірінді дерт болатын. Бұл дерптің қайдан шыққаны, қалай қабындағаны белгілі. Қазақстан Ресейдің табанындағы отар болды.

Отарышылға жаққан адам ғана аз-маз билікке жетті. Абай адам айтты ғой: “Мәз болады болысың – Арқаға ұлық қаққанға, – Шелтірейтіп орысың – Шенді шекпен жапқанға”, – деп. “Ұрысса орыс – Елге болыс – Үйден үрген итке ұсан”, – дегені тағы бар. Мұндай жандайшаптардың корқаулығын көріп: “Аңдығаны өз елі!” – деп біржола түңілген. Совет тұсында өз еліне қарсы шабу дәстүрі одан ары дамыды. Қазақстан шыққан ұлық енді орысқа жай ғана жақпайды, туған халқын жамандап қана жағатын болды. Жамандағаны ештеңе емес-ау, аяқ басқан сайын сататын болды. Халқын сатып жүріп бар мұратына жетті. Тіпті, ар-ұяты, ақылы барының өзі туған жұрттымен санаспауға үйренді. Міне, сол кеселді мінез қаз қалпында бүгінгі күнге ауысыпты. Рас, отарлық кептен әлі құтылғамыз жоқ. Онып кеткеніміз шамалы. Бірақ республикамыз тәуелсіз деп есептеледі. Қазақстан деп аталады, халықтың басым көвшілігін болмаса да, қырық бірдене процентін қазақтар құрайды. Ендеше, осы қазақ деген, жеттік, жетістік деп мәз болып отырған сорлы халықпен тым құрыса қырық процент мөлшерінде санасуға болады ғой. Жоқ. Санасқан ешкімді көрмедік. Бәрі бәз баяғы қалпында. Несіне қорқады, несіне санасады. Егер алда-жалда таразыға түсे қалса, дауыстың қазақ емес елу бірдене процентін жеңіп алып, осы орнында отыра береріне күмәні жоқ. Бірақ соңғы кездегі іс ынғайы біздің ескі ұғымдағы басшылардың аз-маз қателесіп жүргенін анғартады. Атасы басқаға емес, ниеті басқаға, қызыл империализм заманында асыл нәсіл ретінде қалыптасқан қауымға қайтсөніз де жақпайды екенсіз. Бәрін алып отырып, түк бермеді дейді; төбенде ойнап отырып, қорлық көрдім дейді. Алданғанға көнбейді, жағынғанға жібімейді. Таразыға түскен күні бәрібір дауысын бермейді. Жатқа жағам деп жүріп, өз жұрттыңыздан айрылып қалмаңыз. Адамгершілік, әділдік жолын айтпаймыз, есеп пен саясаттың сөзін айтып отырмыз. Алматыда шығатын, қазаққа ғана қарсы емес, адамгершілікке де қайши істерге ұйтқы болып отырған “Караван” дейтін, ешкімге әл бермей, күннен-күнге күшейіп бара жатқан қарақоңыр газеттің хабарлауына қарағанда, “Институт Гиллера” деп аталатын есеп-қисап мекемесінің сарабы бойынша, президент Назарбаевты сөзсіз жақтайтын азаматтарға қазақ сайлаушыларының 27 проценті ғана дауыс беруге әзір екен. Яғни, жүзден жетпіс үші қарсы. Егер Қазақстандағы жаңсақ ұлт саясаты, яғни, қазақ жұрттың өз елінде кемісіту, олардың өмірлік мұдделерін аяқ асты ету бұдан ары жалғаса берсе, күні ертең “Караван” газеті 27 емес, 2,7 (екі де жеті) процент деген дерек беруі әбден ықтимал. Ол процентті де, басқа проценттерді де көбейтудің ең үлкен амалы – ел басшыларының ара-тұра қазақ халқының да мұддесін есепке алып отыруы.

Қыжыртпай, ренішсіз, өкпесіз айтайық. Қазір біздің халқымыз биік асу алдында тұр. Қазақстан республикасының көк туы желбірей беруі үшін қазақ халқы да республикадағы басқа жүрттармен тең жағдайда дамуы керек. Бұл дамудың ең үлкен алғы-шарттарының бірі – әлемнің әр тарабына шашырап кеткен қазақтардың тарихи отанына жаппай оралу ісін жөнге түсіру. Ең алдымен қазіргі Енбек министрлігі жаңындағы қөші-

қон департаменті толық өкілетті, дербес министрлікке айналуы қажет. Ал қандай еңбекті, қандай шығынды болмасын өтейтін, жұрттымызды жетілдіріп, ұлтымызды көгертертін ұлы істің әлденедей бір нәтиже беруі үшін, бұдан бұрынғы бір мақаламызда айтқандай, көші-қон туралы мемлекеттік заң қабылдануы шарт. Қазақтар өз республикасында басым көпшілікке айналмаса, Қазақстан деген сөз – тек географиялық қана атау болып қала береді. Республика шегіндегі қазақтар мен қазақ еместер арасында демографиялық және құқықтық тепе-теңдік болмаса, бұл елде баянды тыныштық орнай қоюы да неғайбыл.

5.IV.1994.